

BITSKEY ISTVÁN
Pázmány vitairatai a
keresztény egységről és az
iszlámról

Született 1941-ben Egerben. Irodalomtörténész, egyetemi tanár. 1967-ben a debreceni KLTE magyar-történelem szakán szerzett diplomát. 1975-től a KLTE Régi Magyar Irodalmi tanszékének oktatója, 1980-tól tanszékvezetője. Kutatási területe a 16-18. századi irodalom és művelődés története.

Pázmány vitairatai a keresztény egységről és az iszlámról

A 17. század elejére egyre világosabban látható lett, hogy Magyarországon hosszú időre berendezkedett a török, s az ország vezető politikusainak számolniuk kellett a jövőt illetően a Félhold további expanzív törekvéseivel is. Különösen a tizenöt éves, ún. "hosszú török háború" (1593-1608) kezdeti sikereinek elakadása jelezte a bajt, a mezőkeresztesi vereség és Eger eleste (1596) különösen is okot adhatott a növekvő aggodalmakra. Annál inkább, mivel az európai keresztény hatalmak ellentétei sem ígértek belátható időn belül összefogást, közös fellépést az oszmán hódítók ellen. A Christiana Respublica felekezetekre osztódása, politikai és vallási ellentétek kiéleződése időben nagyjából egybeesett a török látványos magyarországi terjeszkedésének évtizedeivel, így a kortársak tudatában szükségképpen kapcsolódott egybe a két jelenség. Pázmány Péter legkorábban publikált magyar nyelvű vitairatában, a Magyar István sárvári prédikátorhoz írott *Feleletben* (1603) erről így vélekedett:

"Az mi Országunk régótától fogva hadakozik az Török ellen. És jóllehet niha igen megverettek az Magyarok, úgy mint 1444. esztendőben Várnánál, holott Vladislaus király elvésze: az után 1448. esztendőben az Rigó mezején; de mindazáltal úgy eltérítette Isten az ellenségnek erejét és esztét, hogy az országba belé nem kaphatna. Miúta pedig ti támadatok, ugyan kitér országunkból. Mert legelőször 1526. esztendőben (mikor immár az Lutherség belépett vala Országunkba, mint az 1523. és 1525. esztendőbéli Articulusokból, mellyeket előhozék nem régen, megtetszik) megverték Mohácsnál hadunkat, de még akkor is visszatéríté Isten az ellenséget, pusztán hagyatá az Országot véllé, noha mind Buda és mind az töb Házak kezébe jutottak vala. Ebből nem tanulánk, hanem megízeltvén azt az testi kívánság szerént való szabadságot, mellyet ti béhozátók, bellyebb gázolánk az Hitnek újításába, mely miatt láttyuk, mire jutánk."

Noha főként válasz kívánt ez lenni a protestáns vádakra, melyek szerint az "országokban való sok romlásoknak okai" a "páristák", a valódi evangéliumi tanítást hirdető reformátorok üldözői, több is lett annál: történelemértelmezés és helyzetelemzés is egyszerre. Abban ugyanis nem volt nézetkülönbség a konfesszionális vitákban szembenálló felek között, hogy a morális korrupció, a bűnök eluralkodása a pusztulás, a krízis végső oka. Azt is egyformán látták a kortársak, hogy a vétkekesség idézte fel Isten büntetését, emiatt kell elviselnie a magyarságnak az Úr büntető vesszejét (*flagellum Dei, virga Dei*). Arról viszont már éles polémia folyt, hogy az erkölcsök szemmel látható megromlását megelőzte-e a keresztény tanítás deformációja (*dogma corrupta*) vagy éppen fordított a helyzet, s a tantételek lutheri-kálvini felfogása, azaz a "hitújítás" idézte elő a bűnök eláradását s a büntetésképpen előállott válságos helyzetet.

Ostorozás "két-képpen"

Mint ismeretes, a 16. század folyamán a bibliai egezetika alapján álló wittenbergi történelemszemlélet, valamint a török hódítás által teremtett veszélytudat együttesen hatott oda, hogy a zsidó-magyar sorspárhuzam szolgálthasson magyarázatot Magyarország válságos helyzetére. Eszerint az Isten elleni bűnökért kollektív büntetést kell szenvednie a választott népnek, amennyiben azonban vétkeiktől megszabadul és megtisztul, az Úr elveszi büntető vesszejét a közösségről, s visszaadja az ország fényét, erejét, egységét. Farkas András közismert krónikás éneke (*Az zsidó és magyar nemzetről*, 1538) állította először párhuzamba az ószövetségi zsidó nép történetét a magyarokéval, létrehozva így a reformáció elbibliásított nemzeti történetkoncepcióját, amely szerint a morális javulás hozhat felemelkedést a magyarság számára. Az ilyesfajta remények azonban a század harmadik harmadára megcsappantak, s eszkatologikus váradalmakkal, antikrisztológiai hiedelmekkel ötvöződött az aktuálpolitikai gondolkodásmód. Sokféle változata, irodalmi megfogalmazása, topikusi variánsa jött létre ennek a gondolatkörnek (ezekről bőszeggel szólt már a szakirodalom), nem meglepő tehát, hogy kapcsolódott hozzá Pázmány fejtegetése is akkor, amikor az ország sorsáról, vallási egységének megbomlásáról, a széthúzás okairól, illetve az összefogás elvi és gyakorlati kérdéseiről formált véleményt.

Az "atyai ostromozás"

Pázmány is hangoztatta, hogy a török veszedelem Isten büntető vesszeje a bűnös közösségen, azonban az ostromozásnak két módját nagyon határozottan elkülönítette: az egyik az "atyai ostromozás", amelynek célja a megtisztulás elősegítése, az emberi állhatatosság próbára tétele, az isteni félelemben való "öregbödés". Az ilyen ostromozás nem káros, hanem egyenesen "gyönyörűséges és vígasságos", mivel ez a Gondviselés jele, a morális felemelkedés hathatós eszköze és lehetséges útja.

A "kegyetlen ostromozás"

Egészen másféle, ún. "kegyetlen ostromozás" az, amellyel Isten már nem tisztítani akar, hanem végítéletet mondani a bűnösök felett. Ez pedig "kiváltképp az Hitben-való újításért és tévelygésért" következik be, ezt Pázmány bibliai példákkal illusztrálja. Következtetése ennek megfelelően: "akinek szeme vagyon, eszébe veheti, hogy az mi Nemzetségünkön az Istennek bosszú álló, haragos ostora vagyon. És nem csak úgy sanyargat minket mint az jó fiaikat, hanem mint gonosz szolgálókat". Míg tehát a Mohács előtti magyar (és egyéb keresztény) hadak vereségeit az ostromozás előbbi módjához sorolja, addig a protestáns konfessziók elterjedése utáni iszlám hódítást az utóbbi kategóriában említi.

Míg a kétféle "ostoroztatás" elméleti fejtegetésekor Pázmány sűrűn hivatkozik a Bibliára, addig az ennek alapján készült történelemmagyarázat és aktuálpolitikai feladat kijelölés során szinte üres a lapszél, csupán Bonfinire utal helyenként. [1] A Bibliából kiinduló, de a politikai gyakorlat területére érkező eszmélkedés tehát a *Felelet*, amely ilyenformán nemcsak vallási polémia, hanem publicisztika is, múltra reflektáló és jövőndő tennivalókat érintő, programkijelölő írás, amelyben a szerző saját nézeteit és következtetéseit vázolja fel. Amennyiben ez a fejtegetés meggyőző kívánt lenni, meg kellett mutatnia, hogy a reformáció előtt morális rend jellemezte az országot. Ennek megfelelően eszményített az a kép, amit felvázol: "Az mi Nemzetségünk azelőtt oly tökéletes, együgyű, aitasos Nemzetség volt, hogy hozzá fogható nagy földig nem találtak volna. Az lopás és ragadomány, az faitalan és feslett élet, az szitok és átok, csak hírral is alig hallatott közöttte". Ez a "legjámorb és tekkéletesb" erkölcsű nép viszont az "új tudományok" megjelenése óta "zabla nélkül való vad lovakhoz és

kegyetlen tigrisekhez" lett hasonlatossá, most már a kiskorú gyermek is "több latorságot és gonosságot tud", mint azelőtt a felnőttek, eláradott a "feslett élet" követése.

A középkor eszményítése

A középkori Magyarország eszményített képének felvázolásában helyet kap Szent Istvántól kezdve Nagy Lajoson és Zsigmond korának említésén át egészen Mátyás királyig valamennyi kiemelkedő uralkodó s természetesen a pápasághoz fűződő kapcsolataik emlegetése, így többek között Janus Pannonius római követjárása is. Az áttekintés II. Lajos király idejével végződik, ekkor történt a katasztrófa, amely már a "hitbéli tévelygés" eredménye a pázmányi koncepció szerint.

Végeredményben Pázmánynak ez az első publikált vitairata olyan helyzetfelmérés a 17. század nyitányán, amely egyrészt a magyar történelemből leszűrt tanulságokra épül, másrészt a protestáns történetírás érveivel és állításaival szemben alakít ki magyar katolikus történelemértelmezést s ebből adódó programot. Magyarai és Pázmány polémiája az ország sorskérdéseire két különböző választ fogalmazott meg, azonban mindketten a kritikus helyzet megoldását keresték. Írásaik hiteles helyzetelemzések, a kor egyházi és politikai dilemmáinak széles összefüggésrendszerbe ágyazott megfogalmazásai. Mind protestáns, mind katolikus részről megfogalmazódott a keresztény hitegység megbomlása feletti fájdalom, a kiutat azonban mindkét fél csakis saját felekezeti álláspontja szerint vélte megtalálhatónak.

"Egymás ellen viaskodó tévelygések"

A *Respublica Christiana* különböző konfessziókra bomlásával a már korábban elkészült, de csak 1605-ben megjelent másik vitairat, a *Tíz bizonyság* foglalkozik részletesen, főként IV. könyvében. A reformáció ellenében szerveződő katolikus apologetika érvrendszerében Európa-szerte kiemelt helyet töltött be a különböző felekezeti álláspontok egymás ellen fordítása, ellentétek kimutatása. Pázmány is módszeresen veszi sorra Luther, Melanchthon, Kálvin, Béza, Musculus, Sturm és mások nézeteit, valamint a protestáns hitvallások egymástól eltérő megfogalmazásait, s idézetek sokasága révén ütközteti őket. Külön is említi a hazai evangélikus-református hitvitát, amely Felső-Magyarországon zajlott le, s amellyel feltehetően kassai missziója során, 1601-ben akadt tennivalója. Kassa evangélikus rektora, a Wittenbergből ideérkezett Albert Grawer több kiadványával, német és latin nyelven is szembeszállt a helvét irány környékbeli képviselőivel, Pázmány a "kassai mesterecske" Kálvin-ellenes könyvére utal. [2] Grawer irodalmi fikciója szerint Kálvin és Jézus Krisztus, valamint híveik háborút folytatnak egymás ellen, nyilvánvaló, hogy Pázmánynak kapóra jött e téma, annál is inkább, mivel Gönczi István vizsolyi prédikátor válaszirátát [3] is említi, amely azonban szerinte csak Kálvin tudományának "állhatatlanságát" mutatja meg.

Ugyancsak jól kiaknázható támadási pontot jelentett a Magyarországon létrejött vallási sokszínűség, a felekezetváltások gyakorisága s a különböző hitvallások közötti útkeresés. Erről a zavaros állapotról írja Pázmány: "Ma is vannak Magyarországra, kik tiszta Calvinisták lévén, Augustana Confessiön valóknak híják magokat".

Mindezzel szemben, a széthúzás ellenpéldájaként igyekezett Pázmány bemutatni "a régi hiten valóknak egygyességét". Tagadja, hogy a római egyházon belül visszavonások lennének, a szerzetesrendek sokat támadott különbözőségét metaforák sorával világítja meg. Eszerint "az Anyaszentegyházba (mely olyan, mint egy roppant sereg, avagy mint a hegy tetjén épített várás, vagy mint egy élő test, melybe különböző tagok vannak) külömb-külo mb-féle rendek,

szerzetek és rendtartások vannak, mint a seregbe is, ki puskás, ki kopjás, a városba ki úr, ki áros ember, mindazáltal egy sereget, és egy várost építnek a különböző tagok: úgy a Christus jegyese is, az Anyaszentegyház... különböző tagok szép rendiből építetik". Azt természetesen nem tagadja, hogy a katolicizmuson belül is vannak a hitről "vetekedések", a heterodoxiát, a zsinati értelmezéstől való eltérést azonban itt "tudatlanságból történt eset"-ként említi, s erre példaként Telegdi Miklós prédikációinak egyes helyeit adja meg. A zsinati határozatokról azt tartja, hogy azok csak az "egyházi rendtartás" terén hoztak változtatásokat, a dogmák kezdettől fogva változatlanok, ezért szilárd a katolikus hit egységessége.

A hitegységet bomlasztó konfesszionalizmus egyik legnagyobb veszélyének azt jelöli meg, hogy a hitújítás folyamatában nincs megállás, mivel "az Arianismus, Calvinismus, Mahometismus atyafiak és azon posztóból külön formára szabott nadrágok". Utal arra, hogy a kálvinistákból lettek az ariánusok, "úgy mint Servetus, Blandrata, Alciatus, Dávid Ferenc", azok közül pedig többen "ki Török, ki Atheista lön", az előbbire példának Adam Neuser heidelbergi lelkipásztort nevezi meg. E felfogás logikájából viszont az következik, hogy nem elegendő a protestáns felekezetek bírálata, a kép teljességéhez hozzátartozott most már a mohamedanizmus bemutatása is. Elrettentésül természetesen, s illusztrációjaként annak, hová vezet az, ha a "keresztyén tudománnak csak nem minden ágait letörök". A *Tíz bizonyosság* függeléke tartalmazza az ilyenformán ideilleszkedő Korán-cáfolatot, amely először mutatja be magyar nyelven az iszlám szent iratát, még ha e bemutatás torzító tükörben, élesen polemikus modorban történik is.

"A Mahomet vallása hamisságárúl"

Meglepően kevés szó esett mindeddig a szakirodalomban arról, hogy Pázmány rendkívül adatgazdag, ugyanakkor tömör és jól áttekinthető értekezést adott közre 1605-ben a Koránról, az Oszmán Birodalom létrejöttéről, s az iszlám magyarországi hódításainak történetéről. A korabeli magyar olvasó ebből sok ismeretet szerezhetett a mohamedán vallásról, hiedelemvilágról, mentalitásról is. Pázmány olyan fontosnak tartotta ezt az írást, hogy később ismét kiadta bővített formában a *Kalauz* szövegébe építve, az V. könyv függelékeként. Ez az eljárása már csak azért is logikus volt, mert az ország középső részét uraló török hatalom berendezkedése ekkor hosszú távra szólónak tűnt, számolni kellett huzamos jelenlétével, így a róla szóló ismeretek nélkülözhetetlenekké váltak mind a katolikus, mind a protestáns lakosság számára.

Pázmány fejtegetését a nemzetközi törökellenes irodalomnak szinte teljes ismeretében állította össze, protestáns és humanista szerzők egyaránt szerepelnek forrásai között, így többek között Melancthon, Savonarola, Ludovicus Vives, Nicolaus Cusanus, Volaterranus, Paulus Jovius és Aeneas Sylvius Piccolomini (azaz: II. Piusz pápa). Magát a Korán szövegét latin fordításban ismerte, Theodor Bibliander (Buchmann, 1504-1564) zürichi teológus kiadásában. [4] Más kérdés, hogy a modern Korán-kutatás szerint ez a fordítás és kiadás egyfajta középkori keresztény olvasata, egyoldalú interpretációja az arab világ szent iratának, s a kiadáshoz csatolt kommentárok az európai kereszténység védekező riadalmából fakadó aggodalmakkal vannak tele. Ekkor viszont ez a kiadás jelentette a korszerű Korán-ismeretet, az európai szellemi élet ebből tájékozódott a keleti hódító eszmevilágról. Ezen kívül Pázmány a bizánci történetírók alapos ismerete alapján vázolja fel a Török Birodalom történetét, s még egykori magyarországi rabok visszaemlékezéseit is felhasználja, így például a Sebesi Névtelen (Georgius de Hungaria, Transylvanus Sebesiensis) feljegyzéseit a dervisek "ördögi mesterkedéseiről, babonás varázslásairól". Mindez egyértelmű jelzése annak, hogy Pázmány

már gráci tanári éveiben is, hitvitázó tevékenységének kezdetén igen élénk érdeklődéssel és nagy figyelemmel kísérte az iszlám hódítás eseményeit, európai és magyarországi történetét.

Noha a történelmi és vallási ismeretterjesztés szándéka is vezérelte a Korán-cáfolat elkészítését, az aktuális politikai és pedagógiai célzatosság is határozottan érezhető benne. Folyamatosan kommentálja, véleményezi ugyanis az eseményeket. Eszerint Mohácsnál a katonai tudatlanság és vakmerőség okozta a katasztrófát, a kellő körültekintés hiányát kárhozhatja a magyar hadvezetésben. Elítéli a trónviszályokban a törökök segítségül hívását, így például Szapolyai János megalkuvó magatartását az ősi ellenséggel való alkudozásban. Ezzel szemben nagy dicsérettel említi Dobó István hősie várvédelmét, s különösen kiemeli Szigetvár védelmét. Erről írja: "Ő maga pedig Solyman Szigetet megszállá; de mikor a vitéz Zrínyi Miklós erőssen oltalmazná a helt és 25 ezer töröknél többet vesztett volna el, 4. Septemb. bánattyába meghala Solyman. 7. Septemb. megvövék Szigetet is, mert senki meg nem segíté". A második, bővített változat még célratörőbben fogalmaz: "mikor a vitéz Zrínyi Miklós a régi igaz hitért és szép hazájáért emberül vitézkednék, bosszúban megfortyana és megdermede Szoliman, látván, hogy megcsökönt szerencséje...".

Az ilyenfajta kritikus - dicsérő vagy kárhóztató - megjegyzésekkel Pázmány nem titkolt szándéka, hogy saját kora számára használható tanulságokat fogalmazzon meg. Példaképeket állítson avagy éppen a vereségekből vonjon le tanulságokat. Mint írja: "azért hozám ezeket elő, hogy megértsük, mi módon és mi okon hatalmazott ily igen el a Török, mert igen szükség, hogy ezt jól megércsük, kiváltképpen a mi üdönkbe...". Abban az időben ugyanis, amikor Bocskai, majd később Bethlen Gábor kísérletezett a török orientációval, s fennállott annak a veszélye, hogy az erdélyi fejedelmek a protestáns vallásszabadság védelmében még az ősi ellenséggel is hajlandók bizonyos együttműködésre, kompromisszumra, katonapolitikai alkura.

S Pázmány iszlámellenes vitairatának éppen ez a másik, talán éppen fontosabbik célja: elrettenteni a keresztényeket a "pogányokkal" történő mindenféle együttműködéstől. Bemutatni, hogy a Korán "balgatagságok és marcona kábaságok" gyűjteménye, a kereszténység morális alapelveivel nem egyeztethető össze, így tehát valamennyi felekezet romlását és megsemmisülését idézheti elő. Későbbi politikai tevékenysége s római diplomáciai küldetése (1632) egyaránt azt mutatja, hogy az európai keresztény hatalmak nagy összefogását szerette volna elérni, csakis ettől remélhette a török kiűzését a Kárpát-medence területéről. A hitegység és a katonai együttműködés egyaránt nélkülözhetetlennek látszott a nagy cél megvalósítása érdekében. Mindennek elfogadtatásához viszont bizonyítania kellett, hogy a török nem lehet diplomáciai tényező, számbevehető szövetséges, taktikai fegyver egyetlen európai ország számára sem, nem szabad, hogy megossa a potenciális szövetséges erőket. Politikai célja és szándéka ez volt a Mahomet-ellenes írásnak, amely ezen kívül helyenként ironikus tónusával, színes előadásmódjával, logikai erejével és tömörségével irodalmi szempontból is kiemelkedő alkotás, a magyar nyelvű politikai publicisztikának, történelmi kommentáriróadalomnak jeles darabja, amely - már csak egzotikus témája miatt is - egyedi színfoltot jelent Pázmány hitvitázó írásainak sorában.

Jegyzetek

[1] PÖM I. 180-181

[2] *Bellum Joannis Calvinii et Jesu Christi*, Bártfa, 1597.

[3] *Panharmonia*, Vizsoly, 1599.

[4] *De Mahumetis vita et moribus*, Bázél, 1543.

Irodalom:

Benda Kálmán: *Pázmány Péter politikai pályakezdése*, *Vigilia*, 1978, 225-229.;

Bitskey István: *Pázmány Péter Korán-cáfolata*, in: *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, 1996, 179-194. (Universitas Csokonai Könyvtár, 7);

Hargittay Emil: *A politikai elmélet Pázmány tevékenységének hátterében*, in: *Pázmány Péter emlékezete*, Róma, 1987, 405-455.;

Imre Mihály: *"Magyarország panasza" (A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában)*, Debrecen, 1995 (Universitas Csokonai Könyvtár, 5);

Óry Miklós: *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Eisenstadt, 1970.;

Óze Sándor: *"Bűneiért bünteti Isten a magyar népet". Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1991.;

Pázmány Péter *Összes munkái*, I-VII, Bp. 1894- 1905.;

R. Várkonyi Ágnes: *Erdély és a törökkérdés Pázmány politikájában*, in: *Europica varietas*

-

Hungarica varietas, Bp. 1994, 39-61. Ezekben a tanulmányokban a témára vonatkozó további bőséges szakirodalom található, a fenti fejtegetés több ponton támaszkodik megállapításaira.